

**ARKEOLOJİK KALINTI, BULUNTU VE YAZILI
BELGELERE GÖRE KÖL TİĞİN-BİLGE KAĞAN
ANITLIKLARI VE BU ANITLIKLARDAKİ TÜRK
KÜLTÜR UNSURLARI**

**(Kul Tigin-Bilge Kagan Monuments According to Archaeological
Remains, Findings and Written Documents and the Turkish
Cultural Elements in Those Monuments)**

İlhami DURMUŞ*

Özet: Türk tarih ve kültürü araştırmalarında Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıkları önemli bir yer tutmaktadır. Anıtlıkların sunak taşları, heykelleri, taşbabalari ve balbalari arkeolojik buluntularını oluşturmaktadır. Yazıtlı taşları ise yazılı belgeleridir. Yazılı belgelerin okunmaları sonucunda Türklerin sosyal, siyasî, iktisadi, hukuki, askerî ve dinî durumları hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Arkeolojik kalıntı ve buluntular Türk kültür unsurlarının değerlendirilebilmelerini mümkün kılmaktadır. Arkeolojik ve yazılı kaynakların birlikte değerlendirilmeleri Türk kültürü üzerine yeni sonuçların ortaya konulmasına katkı sağlamaktadır. Yeni yapılan arkeolojik kazılar ve ortaya çıkarılan buluntuların değerlendirilmeleriyle anıtlıkların Türklük araştırmalarındaki önemi daha da artmış bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Bilge Kağan, Köl Tigin, Kültür, Tarih, Arkeoloji

Abstract: Köl Tigin and Bilge Khan complexes are important in search of Turkish history and culture. Altars, sculptures, stonebabas and balbals are the archaeological findings of those places written stones are written documents. We learn a lot about social, political, financial, judicial, military and religious aspects of Turks in consequence of reading inscribed stones. Archaeological ruins and findings make it possible for us to utilize the factors of Turkish culture. The utilization of the archaeological and written sources together contributes to manifestation of the new results on Turkish culture. And everyday we learn more as a result of the utilization of the findings of new archaeological excavation.

Key Words: Turks, Bilge Khan, Köl Tigin, Culture, History, Archaeology

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ilhami@gazi.edu.tr

Giriş

Türkler tarihleri boyunca çok geniş coğrafyalara yayılmışlar, yayıldıkları coğrafyalarda kültürlerinin izlerini bırakmışlardır. Onların hayatlarını sürdürmüş oldukları kültür coğrafyaları yerleşik ve konar- göçer kültür coğrafyalarıdır. Konar- göçer kültürün izlenebildiği coğrafya, bozkır coğrafyasıdır. Türklerin konar- göçer hayatının izlerinin bozkırlarda aranması gereği vardır.

Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bozkır coğrafyası içinde Moğolistan bozkırlarının Türk tarih ve kültürü açısından özel bir yeri vardır. Dünya üzerinde görülen yerleşik, asalak ve konar-göçer kültür tipinden konar-göçer kültürlerin en iyi takip edilebildiği coğrafyalardan birisi Moğolistan bozkırlarıdır. Bu konar-göçer hayat tarzı adı geçen coğrafyanın prehistorik dönemlerinden günümüze kadar süreklilik göstermektedir. Özellikle Moğolistan'ın kuzeyinde bulunan orta kuşak "atlı bozkır kültürü"nü ortaya çıkardığı, geliştiği ve günümüzde de yaşatıldığı sahalardan biridir. Bu saha içerisindeki "kalpgâh bölge" ise, Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlıklarının bulunduğu kültür coğrafyasıdır (Resim 1- 3). Adı geçen anıtlıklar Orhun vadisinde Koşo Çaydam bölgesinde yer almaktadırlar. Burası Başkent Ulan Bator'un 360 km. batısında, Ugeynor'un 20 km. güneyinde ve Karabalgasun'un 25 km. kuzeyinde bulunmaktadır (Durmuş 2002a: 1).

Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlıklarının bilim çevrelerince tanınması 19. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. İlk olarak 18 Temmuz 1889 tarihinde Rus bilgini N.M. Jadrincev, Orhun vadisinde Koşo-Çaydam'da bulunan büyük anıtlardan meydana gelen bir grubu keşfetmiştir. Bu keşiften bir yıl sonra, 1890 yılında A.O. Heikel'in yönetiminde bir Fin sefer heyeti araştırmalarda bulunmuştur (Nowgorodowa 1980: 238). "Moğolistan'ın Eskiçağ Atlası"nı neşreden W. Radloff 1892 yılında Koşo Çaydam'ı ziyaret etmiş ve orada çalışmalarına başlamıştır (Radloff 1995).

Keşfedilen dört anıttan ikisi, stelleri (dikili taş) ve bunların üstüne kazılan yazıtları sayesinde, bilim çevrelerince büyük bir ün kazanmıştır. Ancak bu bilingua (çift dilli) olarak yazılmış metinlerin yardımıyla eski Türk runik yazısının okunması başarılabilmektedir. Bulunan yazıtlar, Çin tarih eserlerinin doğrulanmasına, tamamlanmasına, eski Türk tarih ve kültürünün araştırılmasına ve Göktürk döneminin değişik yönleriyle aydınlatılmasına yarayacak pek çok değerli verileri ortaya koymuştur. Bu veriler değerlendirilerek çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Thomsen 1993).

Türk bilim adamları da Moğolistan'daki Türk anıtları üzerinde Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren çalışmaya başlamışlardır. Bu çalışmalar arasında arkeolojik buluntular esas alınarak yapılanlar ve seyahate dayalı olanların yanında; Türk dili açısın-

dan kayda değerleri de bulunmaktadır. (Durmuş 2002b: 14). Bütün bu çalışmalar incelendiğinde Kül Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıkları hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

KÖL TİGİN, BİLGE KAĞAN, ANITLIKLARI VE KARŞILAŞTIRILMASI

Köl Tigin ve Anıtlığı

Köl Tigin 685 (tavuk yılı)'te doğmuş (Barthold 1899: 6) ve koyun yılının on yedinci gününde 47 yaşında ölmüştür (*Köl Tigin Yazıtı: kuzeydoğu*). Buradan 731 yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Kül Tigin ömrü boyunca Bilge Kağan'ın ordularına kumanda etmiş, ordunun başkumandanı olarak birçok seferde nam kazanmıştır. Böyle bir cesur başbuğun kaybı Bilge Kağanı derinden üzmüştür. O, üzüntüsünü ise şu sözlerle belirtmektedir: “ Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsanoğlu hep ölmek için doğmuştur. Öyle düşünceye daldım” (Köl Tigin Yazıtı: kuzey, 10- 11).

Bilge Kağan üzerinde ölümü derin izler bırakan kardeşi Kül Tigin'in yoğ merasimi “koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü” yapılmıştır (Köl Tigin Yazıtı: kuzeydoğu). Yoluğ Tigin' in yirmi gün içinde oturup yazdığı bengu taşı dikilmiştir (Köl Tigin Yazıtı: güneydoğu).

Köl Tigin, İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı'nın en tanınmış simalarından biri, Türk kahramanlığının en tipik bir örneğidir. Kül Tigin sayesinde tahta çıkabilen, dağılan İli-ulusu derleyip toplamaya, dış ve iç düşmanlardan Türk İlini korumayı başarabilen Bilge Kağan bunun karşılığı olarak, kardeşi Kül Tigin hayatta iken, kendisini en yüksek makamlarda tutmuştur. Kül Tigin öldükten sonra da onun adına anıt dikirmek ve yazıt kazdırmakla, bu büyük Türk kahramanının adını unutulmaktan kurtardığı gibi, Türk dili ve tarihi için çok önemli bir belge de bırakmıştır (Kurat 1952: 47).

Bu önemli şahsiyet için yaptırılmış Kül Tigin Anıtlığı da 1957- 1958 yıllarında kazılmıştır. Kazı L. Jisl başkanlığında Çekoslovak-Moğol ortak çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Bu kazıda Türk kültür tarihi, Türk sanatı tarihi ve Türk arkeolojisi açısından kıymetli bilgilere ulaşılmıştır (Jisl 1960: 65- 77).

Köl Tigin Anıtlığında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda genel olarak anıtlığın planı ve ortaya çıkarılan eserler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Anıtlık dikdörtgen şeklinde olup, duvarın çevrelediği alan 67,25 x 28,25 metre boyutundadır. Bu alan 33,5 santimetre genişliğinde dört köşe, pişmiş topraktan döşeme taşlarıyla çevrilmiştir. Doğu duvarında 2,90 metre genişliğinde bir kapı açılmıştır. Bu giriş kapısının her iki tarafına birer koçu tasvir eden mermerden iki heykel konmuş, bunların başları birbirine bakmaktadır (Jisl 1958: 391).

Girişten batıya doğru 8 metre gidildiğinde 2,25 metre uzunluğunda, mermerden başsız bir kaplumbağa bulunmaktadır. Bunun üzerinde bir mil yardımıyla yazıt taşı tespit edilmişti (Jisl 1958: 392). Koşo Çaydam' da dikilen ilk stel olan Köl Tigin yazıtlı taşı 3,75 metre yükseklikte, yukarı kısmı 1,22 metre, aşağı kısmı ise 1,32 metre eninde olup, 44- 46 santimetre kalınlığındadır (Resim 4). Anıtın doğu, kuzey ve güney yüzleri Göktürk harfleriyle Türkçe yazılmıştır (Sertkaya 1995: 17).

Girişle tümsek arasındaki alanda, devlet adamlarının tabii büyüklükteki tasvirleri bulunmuştur. Bunların kutsal yere giden yolun her iki yanında dizilmiş olarak bu alana konmuş oldukları sonucuna varılmaktadır (Jisl 1958: 392). Bu heykellerin buldukları kutlu mekân ve kaplumbağa arasında bir resmî geçit yolu bulunmaktadır. Buradaki heykeller hürmetkâr yapıları, çeşitli tiplerde oluşları ve ayrıntıların itinalı yapısıyla dikkati çekmektedirler (Nowgorodowa 1980: 241).

Kutlu yer, avlunun ortasında, tabaka tabaka bastırılmış topraktan, kenarları hafifçe meyilli 1 metre yüksekliğinde bir kaide ile 13 x 13 metre genişliğinde bir temel üzerinde bulunuyordu. Podyumun üzerinde yapı 10,25 x 10,25 metre boyutunda, kare planlı olarak yükseliyordu. Yapının cephesi doğuya yönlendirilmişti ve doğan güneşin ışınları ile karşılaşılıyordu. Tamamen bütün yapı doğuya çevrilmişti, yukarıda da belirtildiği üzere, anıtlığın giriş kapısı da doğuda bulunuyordu (Nowgorodowa 1980: 238- 239).

Yapının içi renkli freskler (duvar resimleri) ile süslenmişti. Fresklerden parçalar kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Yapının içinde asıl kutsal yeri sınırlayan 4,40 x 4,40 metre boyutlu ikinci bir duvarın temelleri bulunmuştur. Böylece bu duvarla dış duvar arasında 1,82 metre genişliğinde, çepeçevre dolanan bir yol bulunuyordu. Yapıya doğudan girdikten sonra iç alanda da gidiş mümkün olabilmekteydi. İç alanın üstündeki satıhta, oturmuş durumda iki tasvirin alt kısımları torso (heykel parçası) olarak bulunmuştur. Bunların dışında ortaya çıkartılmış olan buluntularla heykellerin Köl Tigin ve eşine ait olduğu belirlenebilmiştir (Jisl 1958: 393- 395). Köl Tigin' in ölümü üzerine taziyede bulunmak, ölü için kurban sunmak, aynı zamanda taştan bir stel dikmek üzere gönderilen Çinlilerin Köl Tigin' in taştan tasvirini yaptıklarının belirtilmesi de ortaya çıkarılmış heykellerin Köl Tigin ve eşine ait olduğunu göstermektedir (Jisl 1980: 395).

Bizzat anıtlığın duvarlarının dış tarafında anıtlık ile ilgili müstemilât balballardır. Onlar sütun şeklinde yapılmış taşlardır. Balballar da heykellerde olduğu gibi belirli bir sıraya dizilmişlerdir. Anıtlığın doğu dış tarafında batıdan doğuya doğru sıralanmışlardır. Bu balballar kilometrelerce uzunlukta sıra oluşturabilmişlerdir. Böyle her bir taşın öldürülmüş bir düşmanı canlandırdığı bilinmektedir (Durmuş 2001: 185).

Köl Tigin' in balbal sırası üç kilometre uzanıyor ve 169 balbal ortaya çıkıyor. Kül Tigin zamanında çok önem taşımalarına rağmen, şimdi taşların bir kısmı devrilmiş ve toprağa gömülmüştür. Kül Tigin' in böyle çok sayıda düşmanı öldürdüğü anlaşılıyor (Nowgorodowa 1980: 242). Onun yaptıklarından övgüyle söz eden stelinde kahramanlığı “Hücum ettiğini, Türk beyleri hep bilirsiniz” (Köl Tigin Yazıtı: doğu, 34) sözleriyle vurgulanıyor.

Bilge Kağan ve Anıtlığı

Kutlug Kağan ve İltilge Hatunun oğlu olan Bilge, biçin (maymun) yılında, 684'te doğmuştur. Babası öldüğü zaman sekiz yaşında idi. Kapagan Kağan, ancak Kutlug'un oğulları namına kağanlık yapmakta olduğundan tahtın asıl vârisleri sayılan Bilge ve kardeşi Köl Tigin'in erkenden yüksek makamlara çıkarılması gerekmişti. Bilge daha on dört yaşında iken, Batı ilinin, yani Tarduşların “Şad”ı tayin edilmişti. Kendisinin bundan böyle seferlere katıldığını öğreniyoruz (Kurat 1952: 39- 40). Bu seferlerde büyük başarılar kazanan Bilge, kardeşi Köl Tigin'in de desteğiyle 716 yılında kağan olmuştur (Sinor 2000: 419).

Kağan olduğunda Bilge'nin ülke içinde birlik ve dirliği sağlamaya çalıştığı ve düşmanlarla mücadeleye devam ettiği yolunda kendi ağzından Orhun yazıtlarında yazılanlar ise dikkate değerdir: “Ben kendim kağan oturduğumda her yere gitmiş olan bodun yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Bodunu besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; güneyde Çine doğru on iki defa ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, kutum, kısmetim var olduğu için, ölecek bodunu diriltip besledim. Çıplak bodunu zengin kıldım. Az bodunu çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki bodunu hep tabi kıldım. Hep bana itaat etti” (Bilge Kağan Yazıtı: doğu, 22- 23).

Bilge Kağan için 731 yılı bir sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü kendisine tahtı başışlayan ve her zaman destek olan kardeşi Köl Tigin ölmüştür. Köl Tigin'in koyun yılının onyedinci gününde öldüğü bizzat yazıtında geçmektedir (Köl Tigin Yazıtı: kuzeydoğu). Bilge Kağan kardeşi Köl Tigin'in şanına yakışır bir yoğ töreni yaptırmıştır. Koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü yapılan bu törenden (Köl Tigin Yazıtı: kuzeydoğu) sonra, anıtlığına Yoluğ Tigin'in yirmi gün içinde oturup yazdığı bir bengü taşı dikilmiştir (Köl Tigin Yazıtı: güneydoğu).

Kardeşinin ölümüyle büyük ölçüde yıpranmış olan ve büyük güç kaybeden Bilge Kağan, it yılının onuncu ayının yirmi altısında ölmüştür (Bilge Kağan Yazıtı: güney). Bu tarihin 25 Kasım 734'e denk geldiği hesaplanmıştır (Sertkaya 1995: 96). Yoğ töreni ise “domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedinci gün olup” (Bilge Kağan Yazıtı: güney, 10), 22 Haziran 735 tarihine denk gelmektedir (Sertkaya 1995: 96).

Bilge Kağan Anıtlığı için Køl Tigin Anıtlığının bir model olarak alındığı anlaşılmaktadır. Çünkü her iki anıtlıkta aynen birbirine benzemektedir. Dikdörtgen planlı olan Bilge Kağan Anıtlığının girişi doğu taraftadır. Girişten başlayarak doğuya doğru devam eden balbal sıraları, aşağı yukarı 3 km.'yi geçmektedir (Durmuş 2006: 33). Yoluğ Tigin'in bir ay dört gün boyunca inşası için çalıştığı belirtilen anıtlık (Bilge Kağan Yazıtı: güneybatı), üç ana bölümden oluşmaktadır. Doğuda girişten sonra hemen içeride ortada bir yerde kaplumbağa heykeli ile sunak taşı arasında yazıtlarda "eb, bark" olarak belirtilen yapı yer alıyordu. Külliye'nin en batı ucunda da sunak taşı bulunuyordu.

Orhun bölgesinde diğer alanlarda yapılan çalışmalara paralel olarak, Bilge Kağan Anıtlığında da çalışmalara başlandı. Burada kazıya başlanılmadan önce topografya çalışmaları ve jeofizik araştırmalarının yapılması planlanmıştı (Durmuş 2000: 139) Bu plana uygun olarak, Bilge Kağan Anıtlığında da topografya ve jeofizik çalışmaların tamamlanmasıyla kazılara başlanılabildi. Kazıda grid sistemi olarak da bilinen ve dünyada en çok uygulanan plankare sistemi uygulandı. Jeodezi çalışmaları sonucunda belirlenen 10x10 m.'lik alanlar üzerinde çalışmaya başlandı. Özellikle doğudan batıya doğru kaplumbağa heykeli, bark ve sunak taşı arasındaki eksen üzerinde kazılar yürütüldü (Resim 5). Kuzey- güney yönünde yapılan kazılarla da (Resim 6) büyük ölçüde anıtlığın planını ortaya çıkaran sonuçlara ulaşıldı (Durmuş 2006: 33- 34).

Şimdiye kadar kazıların sağladığı bilgilere göre, kaplumbağa heykelinin altında takriben 40 cm. yükseklikte sıkıştırılmış bir kil zeminin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Çok kumlu bir toprak yapısına sahip olan Bilge Kağan Anıtlığı ve çevresinde kaplumbağa kaide ve üzerine konulan bengü taşın ağırlığını taşımak için böyle bir yola gidildiği anlaşılmaktadır. Aynı uygulama barkta da yapılmıştır. Burada da yapıyı taşımak için 65- 70cm. yüksekliğinde sıkıştırılmış kil tabakadan meydana gelen bir podyum kullanılmış gözükmektedir. Sunak taşı yaklaşık 240x240 cm. ebadında olup, tam orta kısmında 86cm. çapında silindir şeklinde ve 110cm. derinliğinde bir çukur bulunmaktadır. Bu, aynı zamanda sunak taşının da yüksekliğidir. Sunak taşının altında sıkıştırılmış kilin bulunmaması ise dikkat çekicidir. Çünkü bölgede bol miktarda yağın yağmur kumlu toprak tarafından kolayca emilmekte ve taşın ortasındaki silindir şeklindeki çukur suyla dolmamakta ve taşın zarar vermemektedir (Durmuş 2002c: 227- 228).

Bilge Kağan Anıtlığında kullanılan çeşitli malzeme hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz. Bunlar arasında döşeme tuğlaları önemli bir yer tutmaktadır. 32x32 cm. ve 32x16 cm. olmak üzere iki tür döşeme tuğlası kullanılmıştır. Kalınlıkları ise yaklaşık 7cm.'dir (Resim 7a- b). Barkın çatısı ve sur duvarlarının üst kısmında iki tür çatı kire-

midide kullanılmıştır. Bu kiremitlerden küçük boy olanların uzunluğu 33cm., genişliği 13cm. ve yüksekliği 3cm.'dir. Büyük boy olanların uzunluğu 43cm., genişliği 24cm. ve yüksekliği 3cm.'dir (Resim 8a- ç). Bu oluklu kiremitlerden büyük boy yayvan olanlar altta, küçük boy olanlar üstte büyük boyları birbirine tutturmada kullanılmıştır. Anıtlığın etrafını çeviren sur duvarları killi topraktan yapılmış, üzerleri ise sıvanıp boyanmıştır (Resim 9). Kiremit kırmızısı, turkuaz ve bej renginin çok kullanıldığını boyalı sıva kalıntıları ortaya koymaktadır (Durmuş t.y: 31).

Bilge Kağan Anıtlığı kazıları anıtlığın planının ve kullanılan malzemelerin öğrenilmesinin yanında, kıymetli arkeolojik buluntular da vermiştir. Bu zengin buluntu grubu, sunak taşının kuzey tarafında taş sandukanın güneyinde ortaya çıkartıldı. Sunak taşı ile sandukanın güneyindeki mesafe 2m. olup, buluntular sunak taşının 75cm. kuzeyinde, sandukanın güneyinde, güneyde bulunan sanduka taşının 85cm. güneyindedir. Takriben 40cm.'lik alana yayılmış durumdaki buluntular esas alındığında 120cm. derinlikte yer almaktaydı (Resim 10). Buluntuların altın, gümüş, demir ve kıymetli taşlardan oldukları dikkati çekmektedir. Çeşitli küçük sürahi, kaplar, fıncanlar (Resim 11) heykelcikler ve süsleme unsurları söz konusu buluntular arasında yer almaktadır. Bunların arasında en önemlilerinden birisi altından taçtır. Bu tacın üzerindeki, kartal familyasından yırtıcı kuş, hem Kül Tigin'in mermer heykelinin başında bulunan kartalla hem de Anonim IV Anıtlığı sanduka taşlarının dış yüzündeki yırtıcı kuşla (Balint 1989: 262- 263) karşılaştırma yapmayı mümkün kılmaktadır.

Kül Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıklarının Karşılaştırılması

Bilge Kağan ve Kül Tigin Anıtlıkları planları ve kullanılan malzemeleri bakımından birbirlerine çok benzemektedirler. Çünkü Bilge Kağan Anıtlığı yapılırken Kül Tigin Anıtlığı model olarak alınmıştır. Her iki külliye de dikdörtgen planlıdır. Anıtlıklarda sur sistemi içerisinde doğudan batıya kaplumbağa kaidelerin üzerinde bulunan yazıtlı taşlar, orta kısımda "yazıtlarda "eb, bark" olarak belirtilen yapılar ve batı tarafta da sunak taşları yer almaktadır. "Eb, bark" olarak belirtilen yapılarda ne bir kült heykeline ne de Bilge Kağan ve Kül Tigin'in cesetlerine rastlanılmıştır. Bu itibarla bu külliyeler türbe ya da tapınak değildir. Zaten Tanrı'yı soyut bir kavram olarak gören Türklerin onu antropomorflaştırmaları, yani insan gibi düşünüp, tasvir etmeleri ve heykelini yapmaları da mümkün görülmemektedir (Durmuş 2006: 34).

Anıtlıkların savunma sistemleri de birbirlerine benzemektedir. Anıtlıkların etrafını sur sistemi çevirmekte, sur sisteminin dışında alt kısımları killi toprakla sıvanmış ve zamanında suyla doldurulmuş kanallar anıtlıkların etrafını çevirmektedir. Kanallardan çıkarılan topraklar dış tarafa dökülmüştür. Atı üzerine binmiş yay gerip, ok atabilen bir süvarinin anıtlıkların sur duvarına yanaşarak zarar vermeleri de böylece

önlenebilmiştir. Bu özelliğiyle anıtlıklar tıpkı klasik dönem ova yerleşiminin savunma sistemi gibidir (Durmuş 2006: 34).

Anıtlıkların planının yanında, kalıntı ve buluntuları açısından da benzerlik görülmektedir. Her ikisinde de yazıtlı taş, kaplumbağa heykeli, sunak taşı, heykeller, ikişer adet koç heykeli ve dış taraflarında batıdan doğuya doğru belirli aralıklarla devam eden balballar bulunmaktadır. Bilge Kağan Anıtlığında Köl Tigin Anıtlığından farklı olarak iki adet aslan heykelli yer almaktadır (Durmuş 2006: 34).

Köl Tigin Anıtlığının Bilge Kağan Anıtlığına, bu anıtlıkların Karabalgasun şehrine ve bütün bunların ise, eski Karakurum şehri ve yapılarına model oluşturduğunu söyleyebiliriz. Şu anda ayakta duran yapılarıyla ve sur sistemiyle en iyi bilinen Karakurum'dur. Anıtlıkların yeniden inşasında ise, buradaki sur sistemi ve yapıların anıtlıklara model oluşturabileceğini söylemek mümkündür.

ANITLIKLARIN KALINTI, BULUNTU VE BELGELERİNE GÖRE TÜRK KÜLTÜR UNSURLARI

Heykel-Taşbaba-Balbal

Türk kültür çevresinde insan tasvirlerine kayalar, madeni levhalar, topraktan kaplar ve halılar üzerinde rastlanılmaktadır. Bu tasvirler Türkler'in görünüşü ve giyimi hakkında bilgi sahibi olmayı mümkün kılmaktadır. Şüphesiz Sakalar ve Hunlardan Göktürlere kültürel süreklilik içinde insan tasvirleri yapma geleneği ulaşmıştır.

Göktürk döneminde en kayda değer tasvirler heykellerdir. Göktürklerin yayılmış oldukları kültür coğrafyalarında, özellikle devlet yöneticilerine ait anıtlıklarda çok sayıda heykel ortaya çıkarılmıştır. Bu tür anıtlıklardan birisi İleriş Kağan'a ait olanıdır. Burada erkek ve bayan heykelleri gerçekçi bir tarzda tasvir edilmiştir (Esin, 1986: 178- 179). İleriş Kağan Anıtlığı, Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıklarına model oluşturduğu gibi, bu anıtlığın heykelleri de adı geçen anıtlıkların heykellerinin yapımına etki etmiştir.

Köl Tigin Anıtlığının en kayda değer buluntuları mermer heykellerdir. Korunmuş parçalara göre Köl Tigin ve eşi tasvir edilmiştir (Res.14- 15). Köl Tigin'in çehresi yüksek bir başlık altında güçlü bir şahsiyetin ferdi özelliklerini gösteriyor. Dudaklar sağlam bir şekilde bir araya gelmiş, çene ise enerjiktir. Açık bir şekilde bir erkeğin portresinden takriben kırk yaşında olduğu çıkarılabiliyor. Yüzünden irade ve azimlilik görüntüsü anlaşılabilir (Nowgorodowa, 1980: 239).

Bilge Kağan Anıtlığında da çeşitli heykeller bulunmakla birlikte, Bilge Kağan ve eşine ait mermer heykeller bu tür buluntular arasında en kayda değerleridir (Res. 12-

13). Her ikisi de oturur şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu heykellerin gerçekçi bir şekilde tasvir edildiklerini düşünmek gerekir. Buradan yaklaşık boy ve kilolarının tesbiti bile mümkündür. Ayrıca üzerlerindeki giyimleri de o dönemin giyim- kuşamını anlamayı da mümkün kılmaktadır.

Türk tipi hakkında taşbabalardan da bilgi edinilebilmektedir. Anonim I Anıtlığının da bulunan bir taşbaba bu hususta bir fikir vermektedir (Res. 16). Bu tür taşbaba bozkır kültür çevresinde oldukça çok ortaya çıkarılmıştır. Bu tür buluntuların heykellerden farkı üç boyutlu olarak yapılmamalarıdır. Taşların arka tarafı düz ya da tam işlenmemiştir. Ancak Türk tipolojisinin belirlenmesinde önemli bir yer tutmaktadırlar.

Taşbaba kavramı çok ya da az kaba figürler veya hatıra mahallerinin dışında, çoğunlukla doğu taraflarında duran, yalnız hafifçe gösterilmiş başlarıyla taşlar için kullanılmış oluyor. Bu kavram kapsamında anıtın asıl alanı içinde bulunan bütün diğer oturan, diz çökmüş, ayakta duran, büyük ölçüde tam plastik olarak işlenmiş bulunan figürlerden ayrılmaktadır (Jisl, 1970: 15- 16).

Heykeller ve taşbabalardan başka damgalı, yazıtlı ya da hem damgalı hem de yazıtlı taşbaba ya da balballar da yer almaktadır. Bu tür taşbaba ya da balballar genellikle anıtlıkların hemen çevresinde bulunmaktadır. Bunlar ölenin yoğ törenine geldiğinde önemli şahsiyetlerin ölen kişiye adadığı taşlardır. Bizzat taşı adayanın damgası taş üzerinde görülebilmektedir (Jisl, 1970: 50- 51).

Heykeller, taşbabalar, damgalı, yazıtlı ve hem damgalı hem de yazıtlı taşlara göre anıtlıkların dış tarafında tasvirsiz, damgasız ve yazısız sütun şeklinde taşlar da bulunmaktadır. Balbal olarak adlandırılan bu taşlar anıtlıkların doğusunda hemen dışından başlamak üzere batıdan doğuya doğru sıralar halinde uzanmaktadırlar. Bu balballar kilometrelerce sıra oluşturmaktadırlar.

Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıkları ile çevredeki Anonim Anıtlıkların balbal sıraları dikkati çekmektedir (Res. 17). Köl Tigin Anıtlığının 169 balbalının varlığı ortaya konulmuştur (Nowgorodowa: 1980: 242). Oysa yapmış olduğumuz yüzey araştırmamızda Köl Tigin Anıtlığının 175, Bilge Kağan Anıtlığının ise 215 balbalı tarafımızdan belirlenmiştir. Balbalların bir kısmı yerlerinden kaldırılmış, bir kısmı da kumların altına gömülü kalmıştır. Türk kültür çevresinde anıtlıklarda bol miktarda balbal sırası dikkati çekmektedir.

At

At, Türklerin bütün hayatında ön plana çıkmaktadır. Uçsuz bucaksız coğrafyaların kısa zamanda aşılması, geniş otlaklar ve sürülerin kontrol altında tutulması, yaylaktan

kışlağa, kışlaktan yaylağa göç, tanrıya ve atalara kurban edilmesi, etinin yenilmesi, sütünün içilmesi ve boyların kendi aralarındaki ve diğer düşmanlara karşı verilen mücadelelerde hep at görülmektedir. Bu durumda at Türklerin sosyal, siyasî, iktisadi, dini ve askeri hayatında en önemli unsurlardan birisidir. Hatta kültüre isim verecek değere ulaşmış ve bozkır kavmi olan Türklere “atlı kavimler” ve onların oluşturdukları kültüre de “atlı kültür” denilmiştir (Durmuş 2005: 15).

Atın ehlileştirilmesi ve atlı kültürün ortaya çıkışı doğrudan Türklerle bağlantılıdır. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilmiştir (Koppers 1941: 552). Atlı kültürün Türk kültür çevresinde ortaya çıkışını büyük ölçüde arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış buluntulardan da anlamak mümkündür. Bozkırlarda görülen bir dizi yeni gelişmeler arasında ata binme ve tekerlekli arabaların kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Binek ve koşum atlarının en erken örnekleri Balhan mezarları kültürü ve Andronovo kültürü gömülerinde ortaya çıkmıştır (Zvelebil 1980: 253). Şüphesiz, Türk kültür çevresinde atın binek hayvanı olarak kullanılması ön plana çıkmaktadır. Çünkü ata binilmesi, atın arabaya koşulmasından daha ileri bir gelişmedir. İşte Türkler bu sayede süvari olarak varlıklarını sürdürmüş, askeri güç kazanmış ve büyük devlet kurabilecek şartları oluşturmuşlardır.

Türkleri askeri başarılarla götüren ve birçok kavim üzerinde hakimiyet kurmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisi şüphesiz attır. Türklerde atın ne derece önemli bir yer tuttuğu yazılı belgelerde de ortaya konulabilmektedir. Özellikle Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında atların kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden uzun uzun söz edilmektedir. Atların binek hayvanı olarak kullanıldığı ve kahramanların at üzerinde başarılar kazandığı da açıkça belirtilmektedir. Hatta Köl Tigin’in bindiği atların “Boz”, “Ögsüz”, “Azman Ak” vb. isimler almalarının dikkate değer olduğu görülmektedir (Köl Tigin Yazıtı: doğu, kuzey).

Köl Tigin yazıtında “Çin kağanından resimci getirdim, resimlettim... İçine dışına bambaşka resim vurdurdum” (Köl Tigin Yazıtı: güney, 12) sözleri dikkate değerdir. Bilge Kağan yazıtında da aynı sözler bulunmaktadır (Bilge Kağan Yazıtı: kuzey, 14). Buradan anıtlıkların her ikisinin sur duvarlarının resimlerle süslendiği anlaşılmaktadır. Duvarların boyandığını kazılarda ortaya çıkarılan boyalı sıva parçaları açık bir şekilde göstermektedir. Bilge Kağan Anıtlığının kuzeybatı köşesinde temel seviyesinde sur duvarının boyalı kısmı yazılı belgelerdeki bilgileri desteklemektedir. Bu boyalı sıvalardan hareketle açık mavi, kırmızı, kahverengi, sarı vb. renkler kullanılmıştır.

Her iki anıtlıkta da sur duvarlarının iç ve dış taraflarında savaş sahnelerinin işlendiğini söylemek mümkündür. Kül Tigin Anıtlığında ağırlıklı olarak Kül Tigin'in Bilge Kağan Anıtlığında da ağırlıklı olarak Bilge Kağan'ın kahramanlıkları yer almış olmalıdır. Yazıtlarda en çok işlenen konu kahramanlıktır. Böylece en çok resmedilenler arasında atlar da bulunmalıdır. Çünkü kahramanı başarıya götüren en önemli vasıta attır. Bilge Kağan Anıtlığından çıkarılmış bir çatı kiremidi üzerinde atlı bir kahramanın donanımı ile tasvir edilmiş olması bu türden resimlerin çok olmasının bir delilidir. Ayrıca bu tür tasvirlerle Göktürk döneminde kayalar üzerine yapılmış çizimlerde de rastlanılmaktadır (Nowgorodowa 1980: 215).

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında renginden, cinsinden söz edilen ve Bilge Kağan Anıtlığında çatı kiremidi üzerinde süvarileriyle tasvir edilen (Res. 18), anıtlıkların çevresinde kayalar üzerinde de aynı tasvirlerine rastlanan, -kanaatimizce- her iki anıtlığın sur duvarlarının ve barklarının duvarlarının iç ve dışında yapılan resimler içinde de bol miktarda resmedilmiş olan at, aynı kültür çevresinde önemini korumaktadır. At en fazla beslenen hayvan türüdür. Kültürün en başta gelen unsurudur. Eti yenilmekte, sütünden kıymız yapıp içilmekte, sürüler atla kontrol edilmekte, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa at sayesinde gidilmektedir. At, önemli günlerde yarışlarda da kullanılmaktadır. Batıdan doğuya doğru düzgün bir biçimde devam eden Bilge Kağan ve Kül Tigin Anıtlıklarının balbal sıraları arasındaki uzaklık 1 km.dir. Kül Tigin Anıtlığının balbal sıraları yarışın başlangıç noktası, Bilge Kağan Anıtlığının balbal sırası da yarışın bitiş noktası görevini görmektedir.

Koyun

Türklerin hayatında attan sonra koyun ikinci sırayı almaktadır. Göktürk döneminde de aynı durumun devam ettiği görülmektedir. Göktürklerle ilgili olarak Çin kaynaklarında şu bilgilere yer verilmektedir: "At, koyun beslerler. Göç ederler. Keçe ile kaplı çadırlarda yaşarlar. Et yerler, kıymız içerler" (Eberhard 1996: 86).

Koyunun etinden, sütünden yararlanıldığı gibi derisinden ve yününden de yararlanılmaktaydı. Keçe başta olmak üzere, çadırlardaki sergi eşyaları ve insanların giyim eşyaları koyun yün ve derisi işlenmek üzere yapılmaktaydı. Böylece koyun Türkün karnını doyuran, üzerini giyindiren önemli bir unsordu.

Türklerin askeri eğitiminde de önemli bir yere sahipti. Çocuklar tay ve atlara binmeden önce koyunlar üzerine bindirilmekteydi. Örneğin Hunlarda çocuklar koyunlara ya da iğdiş edilmiş koçlara binebilmekte, yay gerebilmekte ve kuşlara, gelinciklere ve büyük farelere (tarbakan) ok atabilmektedirler; büyüdüklerinde beslenmeleri ve giyimleri için gerekli tilki ve tavşanları avlamaktadırlar (De Groot 1921: 3). Burada

koç ve koyuna binerek, ayakları yere değmeden durabilme ve bu esnada yay gerip, ok atabilme kabiliyetinin kazanıldığı dikkati çekmektedir. Böylece atlı bir savaşçının kazandığı üç temel kabiliyetin ilk adımı atılmaktadır. Bunlar dörtlüye giden at üzerinde kendinden emin bir şekilde öne, arkaya, sağ ve sola dönebilme, yay gerip, ok atabilme ve hedefi vurabilmeleridir. Çocukken başlayan eğitimde koç üzerinde durarak, atış yapıp hedefi vurma, bu işi yapan çocuklarda güven duygusunu artırıyordu. Koçtan düştüklerinde fazla zarar görmüyor, tekrar koça binmekten korkmuyor, bu safhayı atlattıktan sonra iyi bir at binicisi, iyi bir yay gericisi ve iyi bir hedef vurucusu olabilmekteydiler.

Türklerin sosyal, iktisadi, askerî, dinî vb. hayatında özel bir yeri olan koyunun tasvirleri de yapılmıştır. İlk kez Andronovo kültürü yayılma sahası içerisinde taştan koç figürleri bulunmuştur (Tallgren 1938: 124- 126). Tunç devrine ait olduğu ileri sürülen koçbaşı sapları olan tunç bıçaklar da önemli bir yer tutmakta olup, çok sayıda örneğine Moğolistan'da rastlanılmıştır (Tallgren 1938: 128). Anıtlıklarda ise koçtan taş heykeller bulunmaktadır (Res. 19). Bilge Kağan Anıtlığında iki ve Köl Tigin Anıtlığında iki olmak üzere toplam dört adet koç heykeli dikkati çekmektedir. Taştan koç heykelleri Kafkaslar ve Anadolu'da da yaygın olarak ortaya çıkmıştır (Karamağaralı 1972: 29). Anıtlıklardaki koç heykelleri kültürel süreklilik içinde kendisinden önceki örneklerden etkilenmiş ve kendisinden sonraki örneklerle de etki etmiştir.

Yaban Sığırı

Türklerin yaşadığı İç Asya dünyasında boğa, özellikle doğuda ve yüksek zirvelerde tüylü cinsi "kutuz" bir kuvvet timsali olarak görülüyordu. Kutuz ve onun kuyruğundan tuğ milattan önceki dönemlerde bir Türk kavmi olan Chouların alametlerinden idi. Kutuz'un özellikleri, uzun tüyleri, kuyruğunun ucundaki kuş tüyüne benzeyen ve biraz arkaya dönük olan büyük boynuzları idi. Hunlar'da ise kutuz motifi Noin- Ula hükümdar mezarında alplık alameti olarak görülmektedir (Esin 1985: 126).

Eski Türkçe'de "buka" ve "ud" denen öküz ile, "kutuz", "kotuz- buka", "kotas", "hotaz", "hotoz" gibi adlar verilen tüylü yabani boğa, tabii ve efsanevi yönleri ile tarihi Türkler ile de yakından alakalı olmuştur. "Kutuz" motifinin tuğ şekli Göktürklerde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Uygur resimleri arasında boğalar dikkati çekmektedir. (Esin 1985: 126- 127). Bunlardan başka On iki Hayvanlı Takvim'de var olan timsaller arasında "Ud" yılı dikkati çekmektedir. Bu takvim başta Göktürkler olmak üzere çok sayıda Türk topluluğu tarafından kullanılmıştır (Durmuş 2005: 4- 6). Göktürk döneminde "kotuz" tuğunun tasvir edildiği eserlere rastlanılmıştır. Kaya üzerinde "kutuz" tuğu taşıyan altlı alpların resimleri dikkat çekmektedir (Esin 1985: 130).

Göktürk döneminde Bilge Tonyukuk yazıtında da kutuzla ilgili şu bilgiler dikkati çekmektedir: “Kağan mı kılayım, dedim. Düşündüm. Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz ya da zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip, öyle düşündüm. Ondan sonra tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kağan kıldım (Tonyukuk I, batı: 5- 6). Burada Göktürklerin bilge devlet adamı Tonyukuk, kağan sülalesinin oğullarını “buka”, yani boğaya benzeterek, onların Çin’e karşı gelebilecek kuvvetle “boğa”yı aramaktaydı (Esin 1985: 128)

Köl Tigin yazıtında, onun düşmana karşı saldırılarında “oplayu tegmek” deyimini kullanılmaktadır (Köl Tigin yazıtı, doğu: 32- 36). Burada düşmanın uzaktan ok ile vurulması, yaklaşınca mızraklanması ve iyice yanaşınca ise kılıçlanması için “oplayu tegmek” deyiminin kullanıldığı dikkati çekmektedir. “Op” kelimesinin boğa için kullanıldığından hareketle, boğanın düşmanına çok hızlı ulaşması ve boynuzları ile düşmanına dürtmesinin “oplayu tegmek” şeklinde ifade edildiği belirtilmektedir. Bu kapsamda “op-layu tegmek” deyiminin “boğa gibi düşmana saldırmak” anlamına geldiği de kabul edilmektedir (Sertkaya 1995: 154, 158- 159). Kutuz, yani yabani boğanın diğer hayvanlar için çok korkunç ve tehlikeli olması, boynuzuyla vurduğu hayvanın ister tekmelenmiş, ister düşmüş, isterse yaralanmış olsun, ölümden kurtulamayacağına belirtilmesi de (Ögel 1991: 330) yukarıdaki görüşü desteklemektedir. Köl Tigin’in saldırılarının da kutuz’un saldırıları gibi sonuçlar verdiği görülmektedir. Çünkü bu tür saldırılarda düşmanlarını ani bir şekilde öldürdüğü bilinmektedir.

Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıklarında yazıtlı taşların doğu ve batı yüzlerinin üst kısımlarında yer alan Göktürk sülalesinin damgası da bu çerçevede değerlendirilmek bakımından değer taşımaktadır. Bizzat Yoluğ Tigin tarafından çizilmiş damgada ucunda sorguç olan çok uzun kuyruğunu havaya kaldırmış, bir boynuzlu hayvan piktogramı gözükmektedir. Bu piktogram kuyruğunu kaldırarak saldıran boğanın, boynuzları arkaya dönük, “kutuz” cinsidir. Ayrıca Oğuz hükümdarı Baz Kağan’ın oğlunun anıtlığında bulunan taşa aynı damganın çizilmiş olup, yanına Göktürk runik (oyma) yazısı ile, “kutuz” yazılmış olması bütün şüpheleri ortadan kaldırmaktadır (Esin 1985: 131). İleriş Kağan Anıtlığında ortaya çıkarılmış arslan heykellerinin sol ayağında da aynı damganın ortaya çıkartılmış olması (Esin 1986: 177) kültürel süreklilik açısından da önem taşımaktadır. Önce İleriş Kağan, sonra Köl Tigin ve nihayet Bilge Kağan Anıtlığında “kutuz” damgasının bulunması Göktürk sülalesinin damgası olduğunu açıkça göstermektedir (Res. 20).

Kurt

Türk kültür çevresinde en önemli yeri olan hayvanlardan birisi kurttur. Özellikle Türkler’in konar- göçer olarak hayatlarını sürdürdükleri çevrelerde bu önemi daha da

artmıştır. Türkler yazı kullanmadıkları dönemlerde sanatlarında kurt tasvirlerine yer vermişlerdir. Yazılı belgelerinde kurdun kendileri için değerini ortaya koymuşlardır. Kurt destanlarına girmiş, onların atası olmuş, bazen yol gösterici, bazen kurtarıcı olarak görünmüştür. Askeri açıdan gücü, saldırganlığı ve kolayca düşmanlarını yenmesi Türklerin askeri yapılanmalarına bir model oluşturmuştur. Daha da dikkate değer bir husus Türk tuğların ucu ve bayraklarında kurt başı kullanılmıştır.

Başlangıçta adı böri, yani börü (Köl Tigin Yazıtı: doğu, 12) olarak geçen bu hayvana Oğuzlar tarafından kurt denilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 1992: 342). Günümüzde ise Anadolu'da kurt adı yaygın olmakla birlikte, yırtıcılığından hareketle canavar tabiri de kullanılmaktadır.

Kurt Türk kültür çevresinde hem arkeolojik buluntularla hem de yazılı belgelerle ortaya çıkmaktadır. Arkeolojik boyutu ile kurt tasvirleri tunç devrine kadar götürülebilmektedir". Tunç devrine ait olduğu düşünülen iki mezar taşı üzerine çizilmiş Kem bölgesi buluntuları ve Pazırık'tan ortaya çıkarılmış tahta oymalarında yeleli kurt dik-kati çekmektedir. Ayrıca, Kem bölgesinde M.Ö. 9.- 6. yüzyıllar arasına tarihlendirilen, bir mezardan ortaya çıkarılmış ejder, kurt başları da eski örneklerdendir (Esin 1980: 427).

Göktürk döneminde de kurt tasvirleri önemli bir yer tutmaktadır. Öncelikle onların tuğ ve bayraklarında sembol olarak altından bir kurt başı bulunmaktaydı (Liu Ma-tsai 1958: 9, 40). Kuzey- Doğu Türkistan duvar resimlerinde kurt başlı bayraklar yer almaktadır. Elinde kurt başlı bayrak tutan hükümdar resimleri büyük ölçüde Göktürk dönemine aittir (Esin 1980: 430).

Göktürk kağan soyunun türeyiş efsanesi de Türkistan'ın batısında Buncikeş'teki sarayın duvarlarında resmedilmiştir. Burada dişi kurt mucizevi yolculuğunun sonuna varmış, Turfan ilinin kuzeybatısındaki mağarada çocuklarını doğurmuş ve emzirmektedir. Bu levha dişi kurdun Remulus ve Romus'u emzirdiğini gösteren Roma ikonografisine benzetilmektedir (Esin 1980: 434).

Dişi kurdun emzirdiği çocuk tasvirlerine yazıtlar üzerinde de rastlanılmaktadır. Bugut yazıtlı taşının üst kısmında kurt tarafından emzirilen çocuk betimlenmiştir (Durmuş 2002ç: 786). Daha da önemlisi Köl Tigin yazıtının her iki yüzünde kurt tarafından emzirilen çocuk tasviri bulunmaktadır. Taşın üst kısmından belirli bir parça kırılmış durumdadır. Hem Türkçe yazılı geniş yüzde hem de Çince yazılı geniş yüzde kurt tarafından emzirilen çocuk tasvirleri dikkat çekmektedir. Burada da iki çocuk tasviri –gözlerim beni yanıltmıyorsa- bulunmaktadır. Kurt stilize bir şekilde tasvir edilmiş, çocuklarda simetrik bir biçimde yerleştirilmiştir (Res. 21- 22). Bilge Kağan

yazıtının üst kısmı çok tahrip olduğundan böyle bir tasvirin olduğu ya da olmadığını söylemek zordur. Ancak Bilge Kağan Anıtlığı yapılmadan Kül Tigin Anıtlığı yapılmıştı. Böylece Bilge Kağan Anıtlığına Kül Tigin Anıtlığı bir model oluşturmuştu. Kül Tigin yazıtlı taşı tasvirleri ve diğer duvar resimlerine Bugut yazıtlı taşı üzerindeki tasvirin bir model oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Kurt tarafından emzirilen çocuk tasvirleri kurttan türeyiş anlayışına da uygun düşmektedir. Türk kültür çevresinde kurttan türeme izlerine çok rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında dahi Göktürkler'in dişi kurttan türemiş olduğu belirtilmektedir (Eberhard 1996: 86). Ayrıca kutrun Türk efsanelerinde merkezi bir rol oynadığı görülmektedir. Göktürk hükümdar sülalesi olan Aşına ailesinin atası bir dişi kurt idi. 6.- 7.yüzyıllarda Türk halk çevresinde kurt- ata inancı çok yaygındı. Bunun için taşlar ve madeni levhalar üzerine kurtu tasvir eden kabartmalar yapılıyor ve Göktürk kağanları, atalarının hatırasına hürmeten otağlarının önüne kurt başlı tuğ dikiyorlardı. Kurt başlı sancak kağanlık alameti olmuştu (Kafesoğlu 1989: 316- 317).

Türkler'de kurttan türeyiş anlayışının köklü bir geleneği vardı. Kültür bakımından Hunlara benzeyen ve Göktürkler'in ataları olarak da bilinen Vusunlar'ın hükümdarının çocukluğunda bir dişi kurt tarafından emzirilerek beslenmesi de Göktürk dönemi öncesinde aynı geleneğin varlığına işaret eder (Durmuş, 2002ç: 786- 787).

Türklerin hayatında bazen kurtarıcı, bazen de yol gösterici olan kurt çeviklik ve yırtıcılığı ile de askeri açıdan bir model tiptir. Yazıtlarda “Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş” denilmektedir (Kül Tigin Yazıtı: doğu, 12). Burada Türk askerleri kurda benzetilmektedir. Tabgaç hükümdarı Tai-vu da Çin askerinin “taydan ve düveden farksız olduğunu” söylüyor ve kendisi “böri” lakabını taşıyordu (Kafesoğlu 1989: 87). Hatta Göktürk kağanlarının bahadırlarından seçilmiş muhafız birliği “böri”, yani kurt adıyla anılıyorlardı (Koca 2003: 88). Ayrıca Türk kültür çevresinde kahramanların yaylarının kirişleri de kurt sinirinden yapılmaktaydı (Durmuş 2005: 20).

Türklerin askeri başarılarında uyguladıkları ve “kurt oyunu“ adını verdikleri savaş taktikleri de kayda değer bir husustur. Bu taktik kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak, pusu kurulan yere çekmekten ibarettir. Kurdun istediği ıssız yerde düşmanına saldırması Türk savaş taktiğinde bir model oluşturmuştur. Bu taktik sahte ricat ve pusu olmak üzere, uygulanabilmiştir (Durmuş 2005: 24).

Kurt Türk kültür çevresinde çeşitli Türk devletlerinde ad ya da unvan olarak da kullanılmıştır. Bu isim tek başına kullanılabildiği gibi başka isimlerle birlikte de kullanılmıştır. Karahanlılar, Çağataylılar, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları'nda

bu isim yaygın olarak devlet yöneticilerinde, özellikle Tiginlerde görülmektedir. Bu isim yalnız böri şeklinde yer aldığı gibi, Ak Böri, Al Böri, Böri Bars, Böri Tigin, Çocuk Böri Şenun, Gök Börü Kökey, İl Böri, Kök Böri vb. şekillerde de isim olarak geçmektedir (Sümer, 1999: 771- 878,).

Göktürk dönemi yazılı belgelerinde ve arkeolojik buluntularında yer alan kurt kültürel süreklilik içerisinde Göktürk dönemi öncesinden Göktürklere, Göktürklerden de daha sonraki Türk topluluklarına geçmiştir. Çobanlık ve besicilikle sıkı bağlantısı olduğundan kurt motifi doğrudan Türk kültür çevresiyle ilgili hale gelmiştir. Türkler arasında söylenen masal ve halk hikâyelerinde hem ata, hem kurtarıcı ve hem de yol gösterici vasıfları ile de Türkler arasında hep kutlu sayılmıştır.

Kartal

Kartal, uçan canlıların rakipsiz bir hâkimidir. Onun gücü ve korkusu, yalnızca uçan hayvanlara değil; yeryüzündeki yaratıklara da korku ve dehşet verir. Müthiş gücüne rağmen, estetik açıdan çok güzel bir hayvandır. Bu özellikleriyle kartal güç, kuvvet, sonsuzluk sembolü olmuştur. Çeşitli milletlerin kültür ve mitolojilerinde kendine özel bir yer bulmuştur.

Türk kültür çevresinde de kartalın önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Özellikle bozkır hayatını sürdüren Türkler göklerin hâkimi olarak kartalı görmüşlerdir. Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartalın avcı kuşlar türünde bulunması ona bir kutsallık da vermiştir. Hatta değişik şekillerde tasvirlerine rastlanan kartalın Türk kültür çevresinde hâkimiyet timsali, yani devlet arması olarak da betimlendiği görülmektedir.

Türk kültür çevresinde kartalla ilgili en eski örnek Altaylar'da M.Ö. 3. binin sonlarına tarihlendirilen Kurot kurganından çıkartılmış kartal pençesidir (Ögel, 1984: 17). Yine Altaylar'da M.Ö. 6. yüzyılın sonu 5. yüzyılın başından kalma ahşap üzerine oyulmuş kartal, Başadır kurganından çıkarılmıştır (Rudenko, 1958: 103). Ayrıca, Hun çağından çeşitli kartal tasvirlerine rastlanmıştır. Özellikle kartal başları dikkati çekmektedir. Bunların bir kısmı ağaçtan yontulmuş, bir kısmı ise tunçtan, dökme tekniği ile yapılmıştır. Burada kartal başları üsluplaştırılarak yapılmışlardır (Ögel, 1972: 216).

Anıtlıklardan çıkarılmış buluntular arasında da kartal tasvirine rastlanmaktadır. Köl Tigin'in başlığının ön tarafında açık kanatlarıyla tasvir edilmiş kartal dikkati çekmektedir (Durmuş, 2001: 187). Bu kartal görüntüsü itibariyle Hun dönemi kartallarına benzemektedir. Ayrıca, Bilge Kağan Anıtlığında sunak taşının hemen kuzeyinden 2001 yılı yaz döneminde çıkartmış olduğumuz zengin buluntular arasında bir altın

tacın üzerinde kartal familyasından bir yırtıcı kuş dikkati çekmektedir. Bundan başka Køl Tigin Anıtlığının hemen yakınında bulunan Anonim IV Anıtlığının sanduka taşlarının dış yüzündeki yırtıcı kuşla karşılaştırma yapmaya imkân vermektedir (Durmuş, 2002a: 228). Böylece birbirlerine benzeyen kartal tasvirleri Køl Tigin heykelinin başlığının ön kısmında görüldüğü gibi mermer, Anonim IV Anıtlığı sanduka taşlarında görüldüğü gibi taş, Bilge Kağan Anıtlığından çıkarılan altın tahta görüldüğü üzere metal üzerine işlenmiştir (Res. 23). Anıtlıkların yazılı belgelerinde doğrudan kartal la ilgili bilgi olmamakla birlikte, “uçup gitmek”(Køl Tigin Yazıtı, güney- doğu: 31) ifadesi bulunmaktadır. Şüphesiz buradan bir kuş gibi uçup gidilmesi ölümü ifade etmektedir. Bu şekilde uçup gitmekten kartalın sonsuzluğu ifade etmesi ile ölenin de sonsuzluğa gitmesi arasında bir bağ kurabilmek zor görünmektedir.

Türk kültür çevresinde kartal çift başlı olarak da tasvir edilmiştir. 7.- 8. yüzyıllara ait Tuna Bulgarları kabartmalarında çift başlı kartal tasvirlerine ve 10. yüzyıl başlarına ait Peçenek altın kapları üzerinde kartal motifine rastlanmıştır (Ögel, 1984: 38, 262, 278, 280). Diğer Türk kültür çevrelerine de yayılmış olan çift başlı kartal armasının Türk sanatı açısından en güzel örneği Konya’da Alaeddin Keykubat döneminde yapılan şehir kale duvarlarının eski kapısı üzerine tasvir edilmiş olanıdır (Durmuş, 1994: 40). Ayrıca, çeşitli Türk topluluklarında, özellikle Selçuklu Türkleri’nde Toğrul ve Çağrı gibi en ileri gelen liderlerinin büyük bir kısmı da hep av kartallarının adlarını taşımışlardır (Ögel, 1972: 209). Yuvasını sarp vadilerde yalçın kayalar üzerine yapan ve çok yükseklerde uçabilen kartal Türk kültür çevresinde kendisine her zaman önemli bir yer bulmuştur.

Arslan

Arslan yeryüzünde yaşayan milletler tarafından güçlü bir hayvan olarak görülmüştür. Onun başka hayvanlar tarafından avlanan değil, onları avlayan ve rakibini kolayca alt edebilen bir hayvan olması, ona karşı saygı ve korku uyandırmıştır. Nasıl ki göklerin hâkimi kartal kabul edilmişse, karaların egemen unsuru olarak da arslan görülmüştür. Arslan güçle ve hâkimiyetle özdeşleştirilmiştir.

Türk kültür çevresinde de arslan güç ve hâkimiyet timsali olarak görülmüştür. Başlangıçta arslan Türklerin hayatında özel bir yer tutmamaktadır. Çünkü arslan ormanların hâkim unsurudur. Onun yeri ormanlık coğrafyalardır. Bu itibarla doğrudan Türk kültür coğrafyasında bulunmadığından Türklerin ufkunda fazla görülmemiş, bundan dolayı da tasvir edilip, kaynaklarında da yer almamıştır.

Türk kültür çevresinde kurganlardan çıkarılmış hayvan mücadele sahneleri arasında kanatlı arslan tasvirlerine rastlanmıştır. Bu tür örnekler daha çok Altaylar ve

çevresinde bulunmaktadır (Rudenko, 1958: 117- 118). Arslanın sade bir şekilde tasviri Bilge Kağan külliyesinde bulunmaktadır (Res. 24). Burada iki tane arslan heykeli dikkati çekmektedir. Bu heykellerin külliyenin girişine karşılıklı olarak yerleştirilmiş olduklarını söyleyebiliriz. Hatta oturur haldeki bu arslan heykellerinin başları da biraz bükük olarak yapılmıştır. Bu durumda külliyenin doğu tarafta girişine konulan arslanlardan sağ taraftakinin başının sağa, sol taraftakinin başının da sola çevrilerek, karşıdan külliyeeye gireceklere bakar şekilde tasvir edildikleri anlaşılmaktadır. Bu arslan heykellerinin kapıyı korur şekilde düşünüldükleri görülmektedir.

Bilge Kağan Anıtlığına Köl Tigin Anıtlığı önce yapılmasından dolayı model oluşturmasına rağmen, Köl Tigin Anıtlığında arslan heykelleri bulunmamaktadır. Ancak, İleriş Kağan Anıtlığında 4 adet arka ayakları üzerine oturmuş arslan heykeline rastlanmıştır. Hatta bu arslanlar üzerine Göktürk sülalesinin damgası da tasvir edilmiştir (Esin, 1986: 177, 179). Böylece, Bilge Kağan Anıtlığı arslanlarına İleriş Kağan Anıtlığı arslanlarının model oluşturduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz, İleriş Kağan Anıtlığı, Köl Tigin Anıtlığı yapılmadan da vardı. Ancak, Köl Tigin Anıtlığında arslan heykelleri yapılmadı. Çünkü arslan heykelleri hükümdarlık alameti olduğundan hükümdar anıtlıklarında yer almıştır.

Arslan Türkler'in askeri hayatlarında da bir model olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. Göktürkler Sind- Hint yönündeki fütuhattan sonra arslanları sürü halinde düşmanların üzerine saldırtmayı öğrenmişlerdir (Esin, 1986: 179- 180). Türkler kendi askerlerini arslan gibi de görmüşlerdir. Delhi Sultanlığı'nda umumi anlayışa göre "Türk'ün karşısında Hindu, arslan karşısında ceylan gibi" idi (Kafesoğlu, 1989: 276).

Türk kültür çevresinde Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklular'da arslan ismi başta hükümdarlar olmak üzere, devlet ileri gelenlerinin isimleri olarak devam etmiştir. Bu isim tek başına kullanıldığı gibi, Ak Arslan, Alp Arslan, Gök Arslan, Kara Arslan, Kutlu Arslan vb. şekilde diğer isimlerle birlikte de kullanılmıştır (Sümer, 1999: 771- 878).

Geyik

Geyik büyük ölçüde ormanlık coğrafyalarla bağlantılı bir hayvandır. Ancak bütün kültürlerde bir av hayvanı olarak ortaya çıkmıştır. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinenler tarafından avlanıldığı gibi yerleşik ve konar- göçer kavimler tarafından da avlanmıştır.

Türk kültür çevresinde at besleme kültüründen önce geyik beslediği ve geyik besleme kültürünün at besleyiciliğine bir basamak oluşturduğu kabul edilmektedir

(Durmuş, 1997: 13). Zaman zaman geyik avlayan ve besleyen Türkler kayalar üzerine geyik çizimleri de yapmışlardır (Jacobson, 1993: 92). Kurganlardan çıkarılan buluntular arasında geyik tasvirleri önemli bir yer tutmaktadır (Durmuş, 1993: 96). Kayalar üzerine çizimleri yapılan ve metal levhalar üzerinde de tasvirleri olan geyik halı ve keçeler üzerinde de tasvir edilmiştir. Bu tasvirler arasında Pazırık halısı üzerindeki geyikler kayda değerdir (Tekçe, 1993: 19).

Göktürk döneminde de geleneğe uygun olarak geyikli taşlar bulunmaktadır. Ancak, geyik tasvirleri külliyelerde sınırlıdır. Bilge Kağan Anıtlığından çıkartmış olduğumuz zengin buluntu grubu içerisinde gümüş geyik heykelciği önemli bir yer tutmaktadır (Res. 25). Anıtlıkların bark ve sur duvarlarında savaş sahnelerinin yanında av sahnelerinin ve bu sahneler içerisinde geyik avı sahnelerinin bulunması mümkün olmakla birlikte, arkeolojik olarak belgelenememektedir.

Bilge Tonyukuk yazıtında “geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk”(Bilge Tonyukuk Yazıtı: I, güney, 1) ifadesi Göktürk döneminde geyik avlanıldığına işaret etmektedir. Ekonomi hayvan besleyiciliğine dayanmasına rağmen, avcılık da hem iktisadi hem de askeri boyutu ile önem taşımakta ve avcılık savaşlar için bir eğitim olarak kabul edilmektedir. Bilge Kağan yazıtında da “dağda yabancı geyik gürelese, öylece mateme gark oluyorum”(Bilge Kağan Yazıtı: batı, 5- 6) ifadesi yer almaktadır. Burada yabancı geyikten söz edilmektedir. Buradan hareketle ehlileştirilmiş geyiklerin varlığı da hatıra gelmektedir. Zaten geyik besleyiciliğinden at besleyiciliğine geçilmesi de geyik besleyiciliğinin köklü bir geleneğinin bulunduğu, daha dar çevrede yapıldığına işaret etmektedir. Günümüzde de Altaylar ve çevresinde geyik besleyiciliği devam etmektedir. Moğollar tarafından geyik besleyicilerine “saten” denilmektedir. “saa” geyik, “ten” li, yani geyikli denilmektedir. Geyikliler Moğollar tarafından Türk, Uygur ya da Saka olarak belirtilmektedir. Dar bir çevrede geyiklere binmekte, geyik eti yemekte ve geyik sütü içmektedirler. Geyik kültüre adını vermiş bulunmaktadır.

Kaplumbağa

Türk kültür çevresinde kaplumbağa yaygın olarak yer almaz. Özellikle bozkırlarda kaplumbağaya rastlanmaz. Yılın önemli bir kısmının soğuk geçmesi, yani kışın kaplumbağanın kış uykuluk süresinden çok daha uzun olması, onun yaşamasına engel oluşturmuştur. Ancak buradan Türkler kaplumbağayı tanımaz sonucu çıkarılmamalıdır. İklimin uygun olduğu kültür coğrafyalarında kaplumbağa vardı ve Türkler o coğrafyalara yayılınca kaplumbağayı gördüler.

Türk kültür çevresinde kaplumbağayla ilgili en önemli unsurlar Kül Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıklarının kaplumbağa heykelleridir (Res. 26). Bu heykeller bengü, yani

ebedi taşların kaidesini oluşturmaktadırlar. Zaten “ebedi taş yontturdum” (Bilge Kağan Yazıtı: kuzey, 15) ifadesi bunu açıkça göstermektedir. İşte kaplumbağa heykelleri bu ebedi devlet yazıtlarının kaidesi olmuş, yük taşıyıcılığı bu kaidelere verilmiştir.

Kaplumbağanın yazıt kaidesi olması her şeyden önce estetik açıdan görkemli bengü taşın altında albenili bir kaidenin olmasını gerektirmiştir. Başka bir husus kaplumbağanın uzun ömrü ifade etmesidir. Uzun ömürlü bir hayvanın böyle ebedi bir taşın kaidesi olması gayet mantıklıdır. Bir başka husus da kaplumbağanın kötü ruhlarla, kötülüğe ve nazara karşı koruyucu özelliğinin düşünülmesidir. Bu bağlamda kaplumbağa adeta bengü taşların ve anıtlıkların “nazarlığı” olmuştur. Kültürel süreklilik içerisinde küçük kaplumbağaların kabuklarının nazarlık olarak kullanılagelmesi de aynı anlayışın bir devamı olarak gözükmektedir.

S o n u ç

Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıkları Türk tarihi, kültürü ve arkeolojisi açısından en önemli yere sahiptirler. Anıtlıkların planı, içerilerinde bulunan maddi kültür unsurları ve yazıtları ile hem filolojik hem de arkeolojik kaynakları bünyelerinde barındırmaktadırlar.

Köl Tigin’in Bilge Kağan’dan önce ölümü sonucunda Köl Tigin Anıtlığı Bilge Kağan Anıtlığından önce yapılmıştır. Bundan dolayı Köl Tigin Anıtlığı Bilge Kağan Anıtlığı için bir model olmuştur. “Acaba Köl Tigin Anıtlığına model olan bir anıtlık yok mudur?” sorusuna babası İleriş Kağan’ın Anıtlığı bir model olmuştur diyebiliriz.

Bilge Kağan Anıtlığı tıpkı Köl Tigin Anıtlığı gibi yapılmıştır. Anıtlıkların her ikisi de dikdörtgen planlıdır. Uzun kenarlar doğu- batı, kısa kenarlar kuzey- güney yönünde uzanmaktadır. Anıtlıkların girişleri doğu taraftandır. Etrafları surla çevrilidir, ayrıca sur sistemleri dışında anıtlıkların etrafına hendekler kazılmış, içleri killi toprakla sıvanmış ve suyla doldurulmuştur. Böylece sur sistemi ve dışında oluşturulan kanallarla ikili bir savunma sistemi oluşturulmuştur. Bölgede bol miktarda yağın yağmurların anıtlıkların içinden bu kanallara akmaları da sağlanmıştır.

Anıtlıkların sur sistemi içerisinde doğuda girişten itibaren üç ana unsur doğudan batıya doğru dikkati çekmektedir. Bunlar sırasıyla kaplumbağa kaide, yazıtlı taş ve çevresi, eb/bark ve çevresi ile sunak taşı ve çevresidir.

Kaplumbağa kaide ve çevresi anıtlıkların doğu tarafıdır. Bilge Kağan Anıtlığında girişte karşılıklı iki arslan heykeli bulunmaktadır. Köl Tigin Anıtlığında arslan heykeli bulunmamaktadır. İki anıtlığın unsurları bakımından farklılığı bu heykeller gös-

termektedir. Her iki anıtlıkta diğer unsurlar büyük ölçüde aynıdır. Her ikisinde de karşılıklı ikişer koç heykeli bulunmaktadır. Biraz batıya ilerlendiğinde kaplumbağa kaideler ve kaidelerin taşıdığı yazıtlı taşlar bulunmaktadır. Yazıtlı taşların geniş doğu, dar kuzey ve güney yüzleri üzerine Türkçe, geniş batı yüzleri üzerine ise Çince yazılmıştır. Kaplumbağa kaidelerin altında killi topraktan ağırlığı taşıması için sağlam bir zemin oluşturulmuştur.

Kaplumbağa heykellerinden batıya doğru yönelindiğinde eb/bark olarak yazıtlarda belirtilen mekânlara kadar kutsal yol her iki anıtlıkta da aynı şekildedir. Ancak Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yoğ törenlerine katılan ülke temsilcilerindeki farklılık onların heykellerinin yapımına da yansımıştır.

Anıtlıkların merkezinde eb/bark olarak yapılan yapılar mevcuttur. Bu yapıların temeli killi toprakla sağlamlaştırılmış ve yapılar üzerlerine inşa edilmiştir. Anıtlıkların iç kısmına Bilge Kağan Anıtlığına Bilge Kağan ve eşinin, Kül Tigin Anıtlığına ise Kül Tigin ve eşinin heykelleri konulmuştur.

Anıtlıkların batı tarafında ise sunak taşları yer almaktadır. Bu taşlar yaklaşık küp şeklinde olup, orta kesimlerine silindirik çukurlar açılmıştır. Silindirik çukurlar taşların yüksekliği kadar olup, yağmur yağdığında bu çukurların içine su birikmemekte ve taşlara zarar vermeden kumlu toprak tarafından emilmektedir.

Anıtlıkların dışında savunma sistemleri dışında batıdan doğuya doğru devam eden balbal sıraları bulunmaktadır. Bunların izleri yaklaşık üç kilometre boyunca batıdan doğuya sürülebilmektedir.

Anıtlıklarda mevcut buluntular arkeolojik ve yazılı belgelerdeki bilgiler ışığında değerlendirilmek suretiyle Türk kültür çevrelerinde ne ölçüde yaygınlık kazandıkları ve yerleri belirlenebilmektedir. Bu kapsamda anıtlıkların planlarından başlamak üzere, heykel, taşbaba, balbal, at, koyun, yaban sığı, kurt, kartal, geyik, arslan ve kaplumbağanın Türk kültür çevresinde yeri ortaya konulabilmektedir. Yeni ortaya çıkarılan buluntular ve yazılı belgelerdeki bilgilerin birlikte değerlendirilmesi külliye-lerin Türk tarihi ve kültürü açısından ne denli önemli olduklarını bir kez daha ortaya koymuş bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

- BALINT, Csanad (1989), *Die Archaeologie der Steppe*, Wien-Köln: Böhlau Verlag.
- BARTHOLD, Wilhelm (1899), “Die Alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen”, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- DE GROOT, Johann Jacob Maria (1921), *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Walter de Gruyter, Berlin.
- DURMUŞ, İlhami (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- (1994), “Türkler’in Kullandığı Armalar”, *Milli Folklor*, 21, 40- 44.
- (1997), “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, *Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 13- 19.
- (2000), “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi”, *Avrasya Etüdüleri*, 17, 133- 142.
- (2001), “Köl Tigin Külliyesi Kalıntıları ve Türk Kültür Çevresindeki Yeri”, Ankara: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, (2000), 183- 190.
- (2002), “Bilge Kağan ve Köl Tigin Külliyelerinin Türk Tarih ve Kültürü Açısından Değeri”, *Orhun Sempozyumu*, Ankara, 11 Mart 2002a, 1- 10.
- (2002), “Araştırmalar ve Tarihçe”, *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 2002b, s. 13- 21.
- (2002), “Bilge Kağan Külliyesinde Yapılan Yeni Arkeolojik Çalışmalar”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11, 223- 232.
- (2002), “Vusunlar”, *Türkler*, I, Ankara: Semih Ofset, 782- 788.
- (2002), *Bilge Kağan Külliyesi 2002 Yılı Kazısı*, Ankara, t.y.
- (2004), “Eski Türkler’de Zaman ve Takvimler”, *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, Atatürk Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1- 13.
- (2005), “Eski Türklerde Askeri Kültür”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 385, 4- 25.
- (2006), “Arkeolojik Kalıntı ve Buluntulara Göre Köl Tigin ve Bilge Kağan Külliye-leri”, *Bilim ve Ütopya*, 140, 31- 35.
- EBERHARD, Wolfram (1996), *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,
- ERGİN, Muharrem (1991), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ESİN, Emel (1985), “Kotuz: İkinci Köktürk Sülalesinin Tamgası”, *Erdem*, cilt 1, sayı 1, 125- 145.
- (1986), “İlteriş Kağan”, *Erdem*, cilt 2, sayı 2, 171- 180.
- (1980), “Böri”, *Birinci Uluslar arası Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul: Kervan Yayınları, 419- 451.
- JACOBSON, Esther (1993), *The Deer Goddess of Ancient Siberia*, E. J. Brill, Leiden- New York- Köln.

- JISL, Lumir (1963), “Kül-Tegin Anıtında 1958’ de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, *Belleten*, XXVII/107, 387- 402.
- (1970), *Balbals, Steinbabas und andere Steinfiguren als Aeusserungen der Religiösen Vorstellungen der Ost-Türken*, Prag: Akademia.
- (1960), *Mongolei, Kunst und Tradition*, Prag: Artia Praha.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1989), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1972), *Ahlat Mezartaşları*, Ankara:Güven Matbaası.
- KAŞGARLI MAHMUD (1992), *Divanü Lugat-it Türk*, I., (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KOCA, Salim (2003), *Türk Kültürünün Temelleri, II*, Ankara: Odes Ltd. Şti. Kültür Yayınları.
- KOPPERS, Wilhelm (1941), “Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der völkerkundlichen Universalgeschichte”, *Belleten*, V/17- 18, 481-525.
- KURAT, Akdes Nimet (1952), “Gök Türk Kağanlığı”, *Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*, X/1- 2, 13-5 6.
- LIU MAU-TSAI (1958), *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost – Türken (Tu-Küe)*, I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- NOWGORODOWA, Eleonara (1980), *Alte Kunst der Mongolei*, E. A. Seemann Verlag, Leipzig.
- ÖGEL, Bahaaeddin (1972), “Türkler’de Kartal ve Kartal Arması”, *Türk Kültürü*, 118, 208- 226.
- (1984), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 6, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1999), *Orhun*, (Çev.: D. VASİLİEV), Ankara: TİKA.
- RUDENKO, Sergei I. (1958), “The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Nomads ()”, *Artibus Asiae*, XXI, 101- 122.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995), “Köl Tigin ve Köl- İç- Çor Kitabelerinde Geçen Oplayı Tegmek Deyimi Üzerine”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153- 159.
- SINOR, Denis (2000), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SÜMER, Faruk (1999), *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- TALLGREN, A. M (1938), “Some North-Eurasian Sculptures”, *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, XII, 109-135.
- TEKÇE, E. Fuat (1993), *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- THOMSEN, Wilhelm (1993), *Çözülmüş Orhun Yazıtları*, (Çev. V. Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.